

Тетяна Дзюба

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Україна

МОТИВ ГІДНОГО ПРОЩАННЯ У ПОЕЗІЇ РІСТО ВАСИЛЕВСЬКІ «РОЗМОВА ПРО БАТЬКІВСЬКИЙ ВИБІР МІСЦЯ ДЛЯ ДОМОВИНИ» ТА У НОВЕЛІ МАРІЇ МАТІОС «НЕ ПЛАЧТЕ ЗА МНОЮ НІКОЛИ»

Якщо метаконцепт смерті, поховальна обрядовість в українській класичній літературі ставали об'єктом наукової рецепції, то сучасне письменство з цього погляду вивчене недостатньо. З окресленої проблематики вкрай мало компаративних студій, зокрема і в межах слов'янських літератур. Здійснення означених досліджень ускладнюється станом перекладацької справи, який характеризується спорадичністю, несистемністю, подеколи увагою до другорядних текстів, а не до кращих художніх набутоків. Отже, такі зіставні студії на часі.

Один із чільних представників сучасної македонської та сербської літератури Рісто Василевські відомий українському читачеві передусім завдяки перекладам Анни Багряної («*Храм, сїравді, храм*», 2011) і Сергія Дзюби у співавторстві з Оленою Дзюбою-Погребняк та ін. («*Серце кола*», 2018). Познайомитися з творчістю першорядної української письменниці Марії Матіос балканська публіка змогла 2011 року, коли Діана Ділл здійснила переклад хорватською мовою «*Солодкої Дарусі*».

Тексти Рісто Василевські «Розмова про батьківський вибір місця для домовини» та Марії Матіос «Не плачте за мною ніколи», до яких маємо наміри звернутися у статті, містять розпорядження щодо поховання. Як відомо, традиції, пов'язані зі смертю та похованням, включають низку звичаїв – практичних, утилітарних дій; та умовних, символічних за своїм характером, позбавлених практичної доцільності обрядів чи ритуалів.

Межі жанру новели дають можливість Марії Матіос розкрити в художній площині усі етапи переходу зі світу живих у потойбіччя: запалення свічки, оповіщення про смерть, ритуальної купелі, втілення права небіжчика на особисті речі, похорону, поминок та ін.

Гуцульський ареал письменниці художньо відтворює в річищі традиції, яку започаткували О. Кобилянська, М. Черемшина, М. Коцюбинський, репрезентуючи міфологічні, релігійно-філософські, соціально-побутові коди у межах одного твору. Усі вони тісно пересновані, подеколи той чи той аспект переважає над іншим. Як у випадку зичення труни, коли соціальні зобов'язання вивищуються над сакральними уявленнями про те, що не можна давати в борг не лише домовину, а й дошки на неї – «мертвому не годиться позичати» (Чубинський Кн.2 1995 : 202).

Табу, забобони, повір'я, прикмети – усе, що головна героїня новели М. Матіос Юстина називає знаками і знаннями, система поглядів на смерть є виявом світогляду народу. У своєму дослідженні ми з'ясовуємо паралелізми, наявні в обох творах, вони простежуються під час збирання скрині на смерть, вибору місця для поховання, передаванні речей на той світ через небіжчика (материного пальта у Рісто Василевські та свічки у Марії Матіос). Висловлюємо припущення, що природа цих аналогій функціонально-типологічного, пов'язаного з архаїчними формами мислення, а не контактного характеру. Поховальна обрядовість давніша, аніж хрещення чи весілля, у багатьох слов'янських народів вона має спільну древню основу.

Художньо-біографічний твір Рісто Василевські близький до розряду віршів-тестаментів, пам'ятників, але не належить до нього. Адже цей ліричний жанр повинен містити ціннісні орієнтири автора (щоправда, зустрічаються у згаданій жанровій формі й приклади опосередкованого зв'язку між образом літератора та змістом); імітувати структуру заповіту (Лексикон 2001: 106–107), а не виявляти останню волю, заповідь індивіда, як у «Розмові про батьківський вибір місця для домовини».

Загальне теоретичне підґрунтя статті склали дослідження представників міфо-ритуальної (М. Еліаде, О. Потебня), порівняльно-міфологічної (М. Мюллер, О. Веселовський, Ф. Буслаєв, Є. Мелетинський), психоаналітичної (К. Юнг, Е. Фром) шкіл, праці антропологів, етнографів, етнологів, фольклористів, у яких розкриваються питання поховально-поминальної звичаєвості (М. Костомарова, В. Гнатюка, Ф. Колесси, З. Кузелі, П. В. та В. В. Іванових, П. Чубинського, І. Беньковського, А. Онищука, Р. Гузія, М. Маєрчик та ін.). Окрема увага приділена розвідкам, присвяченим обряду переходу в художній площині, – цей аспект найбільш повно осягнений у стосунку до класичної літератури, передусім до літературного модернізму, – а також студіям, в яких розглянутий «гуцульський текст», тощо.

У новелі Марії Матіос осьовим елементом оповіді є завчасно змайстрована домовина. Гріб, вперше виготовлений 25 чи 30 років тому, неодноразово позичався нагло померлим односельцем. У нарацїї головної героїні Юстини перипетїї з труною стають канвою, на яку нанизані життєві історїї краян. Колоритно зображені постатї спочилих: головихи, Гафїї Калинякової, запеклого мисливця Сави, Гриця-ковалєя, мольфарки Варвари Білейчучки, чудного музики Фїцика, якого і поховали зі скрипкою. Останній належить до наскрізних образів-персонажів у творчості Марії Матіос – під час весільної «гуцулки» Михайла та Матронки зловіще обірветься струна на Фїциковій скрипці у «Солодкій Дарусі». А ще – до галереї диваків-маргіналів, які, незважаючи на злигодні долі, воліють жити у злагоді зі своїм внутрішнім еством, адже «людина, – за визначенням авторки, – істота не тільки слабка, але й неймовірно сильна і чиста, навіть у своєму каліцтві, бідності і пожиттєвій приреченості. Подеколи – навіть сильніша від здорових і вдатних. І саме цим – вища» (Дзюба 2008: 117). І, як це часто буває у творах Марії Матіос, приватний досвід окремої людини переростає власні межі, витворюючи панораму життя села, регіону, країни.

Соціальний фактор у літераторки означений, передусім, як «за-кон людський», «мирський».

Утім, не менш важливими, аніж соціальний, є фольклорний і міфо-ритуальний плани. Приховані чи безпосередні апеляції до народної словесності можна спостерегти вже у заголовку новели, який фактично являє собою парафраз назви народної легенди «Гріх довго плакати по мертвому» із записів, упорядкованих Б. Грінченком. (Етнографические материалы Вып.2 1897 : 92). Власне, і в основу новели покладений баладний мотив про наперед виготовлену домовину:

*За хайюю явір, їреба його сїяїти,
Треба мені, молодїї, їрумно збудуваїти.
Трумно збудувала, на́бору сховала,
Ой лежало моє їрумно шїїри роки дурно.
А на ї'яїім році сїшало говорїїти:
– Ой час мені, ой час мені в сирїї землі гниїти*

(З гір Карпатських 1981: 195)

Як зазначає український дослідник танатологїї Р. Гузїй, «різні, зокрема й подібні до українських, звичаї та повір'я, пов'язані з дочасною підготовкою до смерті, були поширеними в багатьох слов'янських народів. Так, у Сербїї літні чоловіки, рубаючи лїс, підшукували собі добре дерево, щоб зробити з нього дошки для труни. У деяких

районах майстрували й домовину та зберігали в ній одяг «на смерть» (Гузій 2007: 179).

Феномен смерті у просторі міфу розкривається М. Матіос через низку аспектів, зокрема смерті як складової буття: «вели-и-ке діло – смертечка наша» (Матіос 2001: 216), певного його підсумку: «як живеш по-людськи, то й ховати тебе мають по-людськи» (Там само: 219), ірраціональних прогностичних чинників: «і ніколи <...> не говоріть при житті дурниці про смерть» (Там само: 221). Але чи не найширше проблема смерті осмислюється в контексті гріха і кари: легку смерть потрібно заслужити (Там само: 220), адже «навіть за скривджену звірину гріх маємо, а що вже казати за людину?!» (Там само: 217), безгрішна людина і в труні гарна, знає свій урочний час: «колись то старі люди <...> навіть день своєї смерти знали» (Там само: 217).

Смерть у художньому трактуванні Марії Матіос та Рісто Василевські є лише обрядом ініціації, переходу до інших форм існування. Уявлення про подолання межі, зміну локусу перебування експлікуються у системі родинно-обрядової творчості, яка включає обряди весілля, народження дитини, смерті, а також ритуальні дії під час закладення і будівництва нового дому та новосілля. Вже М. Костомаров – один із перших українських дослідників міфологічного світогляду – як джерело міфологічного мислення давніх народів розглядав віру у загробне життя та вшанування покійників (Костомаров 1994: 257). Такий погляд, у різних варіаціях, які стосуються безсмертя душі, розроблений і в релігійній та філософській площинах, зокрема у працях М. Бердяєва, М. Лоського В. Соловйова, М. Федорова, Л. Шестова.

Колиска, труна, нова оселя – уречевлені образи, пов'язані з переміщенням до іншого світу. Традиція створення домовини, як відомо, започатковується у добу трипільської культури, з її культом землі. Тоді ж на зміну спаленню приходив обряд поховання у землю, набуває важливості вибір місця для нього – у гаю, лісі чи полі. З тієї пори справляється тризна (жертвний обід) за небіжчиком. Попри вплив християнства язичницька архаїка, втілена у стихіях вогню, води і землі, в поховальній обрядовості збережена до сьогодні.

У поезії Рісто Василевські місце довічного спочинку батька також інтерпретується як нова оселя. Образ дому концептуалізується через його атрибут – ключ, згадки про який неодноразово повторюються, набуваючи символічного значення.

Міркування Юстини з новели Марії Матіос «Не плачте за мною ніколи» про останній прихисток, «трунвочку» містять ціннісні, поведінкові критерії, моральні приписи: «Другі думають, що їх хатка ота, що три поверхи має, або ота, що на чотирьох колесах їде, а воно,

дочко, ні. Оце наша найголовніша хатка <...>», бо смерть – «то лиш друге життя» (Матіос 2001: 217, 228). А отже, людська кончина у творі, як уже зазначалося, асоціюється з переродженням, початком; переходом до іншого статусу, до вічності; з царством Божим.

Важливим елементом передпоховального обряду в текстах згаданих авторів є збирання скрині на смерть. У Рісто Василевські, окрім того, йдеться про завершення земних справ, передавання спадку.

Під час вибору місця для домовини на цвинтарі, варто акцентувати на метафорично висловлених емоційно-чуттєвих чинниках, коли йдеться про батька у Рісто Василевські: «тут поховано забагато болю, а там – / не хотів би його ще більше / додати... у тіні горіха – холодно» (Василевські 2011: 102), та значно ширших просторових засягах у новелі Марії Матіос, де фактично окреслюється територія життя і смерті. Хоча і тут є маркери – Юстина прагне впокоїтися коло грушки, своїх діточок і дідика (Матіос 2001: 231).

У цьому випадку також можемо спостерегти вияв традиції, яка майже втрачена, садити на могилах померлих дерева, зокрема плодови. Про неї короткі відомості подав В. Гнатюк у праці «*Похоронні звичаї й обряди*». Пізніші дослідники (М. Моздир, Р. Сілецький та ін.) звернули увагу на те, що це явище – загальнослов'янське, зауваживши широке поле його тлумачень з погляду функціонального і з погляду давніх вірувань.

Ще один спільний для аналізованих текстів мотив – передавання через небіжчика речей і предметів зі світу живих у потойбіччя. У поезії Рісто Василевські йдеться про пальто матері, яке забули покласти, споряджаючи її в останню дорогу (Василевські 2011: 101). Прикметно, що для одягового коду поховальної обрядовості загалом не властиво поміщати в труну верхнє вбрання. Адже відповідно до релігійної семантики смерть асоціюється із переходом у безтілесний стан. «Душу уявляли легкою, всепроникною субстанцією, що радше була позбавлена тіла-одягу, тіла-кожуха», – зауважує дослідниця семіотики тілесності в українській обрядовій традиції М. Маєрчик (Маєрчик 2011: 165).

Настанова щодо «наредування» спочилого у тонкі шати експлікується в апокрифі про чистилище: «Петро, заперши великі двері, розтворит малі до раю, такі малі, як кагла, та й скаже: «Хто може, най пролазит до раю». Хто у тоненькім шматю, пролізе борзо, не ме си мучити; тому убирают небіжчика у як найтонше шмате» (Михайлецький 1912 : 309). Пишучи про надмірність одягу, скажімо, дві сорочки, на покійнику в деяких регіонах, М. Маєрчик зауважує: «А проте ця

надмірність була водночас неповна: в усіх цих випадках не одягають верхнього одягу, взуття та ремня» (Маєрчик 2011: 178).

Новела Марії Матіос містить великий масив вірувань, приписів, забобонів, повір'їв, знаків, які стосуються поховальної обрядовості та мають на меті полегшити лімінальній особі подолання межі й водночас виконати захисну функцію щодо світу живих: «У похоронних звичаях українців обряди, які стосуються покійника, переплелися з обрядами, що спрямовані на охорону живих. З одного боку – турбота про тіло і душу померлого, бажання віддати йому належну шану, з іншого – намагання охоронити від покійника членів сім'ї, навіть жителів села, а також домашніх тварин, посіви тощо» (Чмелик 1994: 236).

У «Не плачте за мною ніколи» авторкою художньо втілені забобони про те, що мрець може злякати дітей; що жінка, котра зайшла в тяж, побачивши покійника, народить неживу дитину; що, якщо під час ритуального миття впустити небіжчика, то потім нічого не буде триматися рук; коли покласти виделки на «комашні» (поминках), – спочилого чорти носитимуть на вилах, і багато інших. Нерідко страждання односельців Юстини пояснюються не переступом моралі, а порушенням усталеного – традицій, звичаїв, певних табу (Дзюба 2008: 115).

Увесь цей комплекс пересторог, обмежень, заборон, прикмет – вияв не лише уламків архаїчних форм мислення, а й спостережень та життєвого досвіду; у ньому поєднані сакральне і світське начала.

Мотив гідного прощання у творчості Марії Матіос та Рісто Василевські розкривається у різній стильовій тональності, неоднаковими засобами художнього вираження. Письменниця широко уводить до оповіді етнографізми, відтворюючи колективний погляд на феномен смерті. Юстина, моделюючи свій відхід, вписує його до контексту місцевого поховального досвіду та української поховальної звичаєвості загалом. Відтак, йдеться про особливості актуалізації, мистецьке відображення, функціонування та інтерпретацію великого масиву танатологічних народних уявлень і дій, зокрема і тих, що втратили застосунок, таких, як, скажімо, ігри при мерцеві – «грушки».

Натомість у Рісто Василевські змальований значно вужчий сегмент ритуалу переходу. З-поміж наративних прийомів і технік, якими послуговується поет, головним є потік свідомості, а в царині зображально-виражальних засобів – метафора і символ, завдяки яким досягається ефект незвичайності та відбувається проникнення у трансцендентну сутність. Глибокого символічного змісту у поезії набувають образи каменя, озера та гори наприкінці поезії, коли батько ліричного героя вказує на місце власного вічного спочинку:

*Я – ні живий, ні мертвий,
іду за ним та киваю головою, –
так, ніби мені зрозуміло,
навіть те, що чекає мене...
але глибоко в душі уявляю
картину з якимсь каменем,
що на верхівці Гори
хилиться то до одного,
то до іншого Озера,
дивиться прямо у небо,
і не дозволить,
щоб нас хтось викорчував.*

Образ каменя на горі має велику кількість тлумачень і прочитань, передусім в біблійній площині. Це – місце поєднання землі та неба, горішньої та долишньої сфер буття. Наріжний камінь, камінь віри на горі Сіон, «живий, дорогоцінний», «що відкинули люди Його, але вибрав Бог», «і камінь спотикання, і скеля спокуси» (Перше соборне послання 988-1988: 1486). Він асоціюється з жертвовником Бога і брилою з Елеонської гори, звідки Господь зійшов у небо, залишивши дивовижний відбиток на тверді. А ще з надгробком – пам'ятником; розгортання сенсів, справді, безкінечне.

Як бачимо на прикладі поховальної обрядовості у літературному дискурсі, письменство ретранслює світоглядні уявлення того чи того народу в певний історичний час. Давні вірування, пов'язані з екзистенційним поняттям смерті, наділені тривкістю; синкретичні за своєю природою, оскільки поєднують язичницькі та християнські компоненти.

Обрані нами для аналізу тексти були уведені до широкого кола тематично споріднених фольклорних, релігійних та апокрифічних творів. Відтак вказано на алюзії до народної словесності у заголовку та сюжетній канві новели Марії Матіос. Акцентовано на розбіжностях у трактуванні певних елементів поховальної обрядовості в народних і релігійних віруваннях, з одного боку, та в художньому просторі обох авторів, з іншого. Комплекс поховальної звичаєвості у творах «Розмова про батьківський вибір місця для домовини» і «Не плачте за мною ніколи» вивчений на різних рівнях: філософсько-релігійному, соціокультурному, морально-етичному. Зокрема, зауважено, що в масиві літературних текстів зазвичай розглядалися причинно-наслідкові зв'язки між посеїбичним і потойбичним буттям. У новелі Марії Матіос питання гріха і спокути осмислюється на передпоховальному етапі, у першу чергу, через поняття «легкої» та «естетичної» смерті.

Стаття містить деякі посутнісні зауваги, які виходять за проблемні межі студії і стосуються творчості письменниці загалом.

У дослідженні визначено спільне та відмінне у поховальних традиціях, репрезентованих Рісто Василевські та Марією Матіос. Підкреслено, що попри глибинний, неявний, імпліцитний перегук на рівні культурних кодів, аналізовані твори засадничо відрізняються в царині поезики. Марія Матіос, розкриваючи народний світогляд, вдається до використання міфологічно-архетипних сутностей, етнографізмів, фольклорних мотивів; охоплює не локальний простір, а топоси життя і смерті в цілому. Рісто Василевські притаманне інтуїтивне мистецьке пізнання світу, відтворення плину духовного життя завдяки потоку свідомості, основними зображально-виражальними засобами у його вірші є метафора і символ.

Тема людини перед обличчям смерті, розпоряджень щодо поховання перспективна для опанування надалі у стосунку до морального та національного аспектів, з погляду трансформацій поховальної обрядовості тощо.

Література

- Василевські, Р. 2018. *Серце кола: оди та інші вірші*. Українською мовою з сербської переклали Сергій Дзюба, Олена Дзюба-Погребняк та ін. Київ – Чернігів: Міжнародна літературно-мистецька академія України, ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»».
- Василевські, Р. 2011. *Храм, справді, храм. Поезії*. Переклад з македонської Анни Багряної, упорядник Анна Багряна. Луцьк.: Твердиня.
- Гнатюк В. 1912. «Похоронні звичаї й обряди». *Етнографічний збірник*. Львів, Т. 31–32, 203–424.
- Гузій Р. 2007. *З народної танатології: карпатознавчі розсліди*. Львів: Інститут народознавства НАН України.
- Дзюба, Т. 2008. «Мотив гріха і спокути у драмі на три життя Марії Матіос “Солодка Даруся”». *Талант як міра ваги: діалоги, літературно-критичні та літературознавчі тексти*. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф»», 113–121.
- Костомаров, М. 1994. «Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией». *Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства*, 257–279. К.: Либідь.
- Лексикон загального та порівняльного літературознавства*; голова ред. А. Волков; Буковинський центр гуманітарних досліджень. Чернівці: Золоті литаври, 2001.

- Маєрчик, М. 2011. *Ритуал і тіло = Ritual and body: структурно-семантичний аналіз обрядів українського родинного циклу*. Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, НАН України, Ін-т народознавства. К.: Критика.
- Матіос, М. 2001. «Не плачте за мною ніколи». *Життя коротке*: кн. прози. Л.: Кальварія.
- Михайлецький, О. 1912. «Похоронні звичаї й обряди в селі Тростянци Снятинського пов[іту]». *Етнографічний збірник НТШ*, XXXI–XXXII Л., 302–315.
- «Ой лежало моє трумно штири роки дурно». З гір Карпатських: Українські народні пісні-балади; упоряд., підгот. текстів, вступ. ст., приміт. та словник С. В. Мишанича. Ужгород: Карпати, 1981.
- Перше соборне послання св. апостола Петра. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. 988-1988. (перекл. І. Огієнко). Глава II. 6–8. 988-1988: 1486
- Чмелик Р. П. 1994. «Сім'я і сімейний побут». *Українське народознавство*. Львів: Фенікс, 203–240.
- Чубинський, П. П. 1995. *Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського*: у 2 кн. упоряд. С. К. Гаркавий, Ю. О. Іванченко. К.: Мистецтво.
- Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч.* Сост.: Б. Д. Гринченко. Вып. 2. Чернигов: Типография Губернского земства, 1897.
- Matios, M. 2011. *Slatka Darica. Drama u tri života*. S ukrajinskog prevela Dijana Dill. Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, Udruga hrvatskih ukrajinista, Knjižnica Ucrainiana croatica, Knjiga 8. 2011.

Tetiana Dzyuba

THE MOTIVE FOR A DIGNIFIED FAREWELL IN RISTO VASILEVSKI'S
 POETRY *CONVERSATION ABOUT THE FATHER'S CHOICE OF A PLACE
 FOR COFFIN* AND IN THE SHORT STORY *NEVER CRY FOR ME*
 BY MARIA MATIOS

S u m m a r y

While the metaconcept of death and funeral rites in Ukrainian classical literature have become the object of scientific reception, the modern writing is insufficiently studied in this regard. There are very few comparative studies on the outlined issues, including within the framework of Slavic literatures. Implementation of these studies is complicated by the state of translation business, which is characterized by sporadic, unsystematic, attention to secondary texts rather than to the best artistic achievements. So, such comparable studies are absolutely on time.

In this essay, I compare the works containing burial orders of two leading modern writers: Risto Vasilevski, the Serbian-Macedonian author, and Maria Matios from Ukraine. The texts selected for analysis are introduced into a wide range of thematically related folklore, religious and apocryphal works.

I point to allusions to folk literature in the title and plot outline of Maria Mathios's short story. Emphasis is placed on differences in the interpretation of certain elements of funeral rites in folk and religious beliefs, on the one hand, and in the artistic space of both authors, on the other. The complex of funeral customs in the works *Conversation about the father's choice of place for the coffin* and *Never cry for me* is studied from various angles, such as philosophical-religious, socio-cultural, moral and ethical.

The study identifies analogies and differences in the literary projections of thanatological ideas in the texts by Risto Vasilevski and Maria Matios. It is emphasized that despite the thematic similarity, the analyzed works are fundamentally different in the field of poetics. Maria Mathios uses mythological and archetypal codes, ethnographisms, folklore motifs in order to reveal people's consciousness; she covers not the local space, but the topos of life and death in general. Risto Vasilevsky depicts a much narrower segment of the ritual of transition. Among the narrative techniques he uses, the main one is the flow of consciousness. The author has an intuitive artistic knowledge of the world; the main pictorial and expressive means in his poem are metaphor and symbol, through which the effect of unusualness is achieved and diving into the transcendent essence occurs.

Keywords: metaphor, symbol, ethnography, funeral rites, folk beliefs, rite of passage.